

پژوهشی در باره چند بنای تاریخی سبزوار

از

عباسعلی تفضلی

(دکتر در فرهنگ و تمدن اسلامی)

از : عباسعلی تفضلی
(دکتر در فرهنگ و تمدن اسلامی)

پژوهشی درباره

چند بنای تاریخی سبزوار

قلعه و منارة خسروجرد

خسروجرد که در حال حاضر قریه‌ای است در ۷ کیلومتری غرب شهرستان سبزوار، زمانی دارالملک ولایت بیهق^۱ بوده و محل قصبه خسروجرد که در کتابهای تاریخی از آن نام برده شده است بر روی مکان بلند صخره مانندی در جنوب قریه خسروجرد فعلی واقع است، اطراف این قلعه قدیمی را که بین مردم خسروجرد به قلعه کهنه و قلعه گبرها معروف است طبق معمول آن زمان برای جلوگیری از تهاجم غارتگران، خندق نسبتاً عمیقی فراگرفته است، و ساکنین معدود کنونی این قلعه از معتبر تنگی که از قدیم تنها راه آن بوده، رفت و آمد می‌کنند.

از موقعیت و وجه تسمیه قلعه گبرها که بین اهالی آن معروف است چنین برمی‌آید که این محل زمانی مسکن زردشتیان بوده و احتمالاً آتشکده‌ای هم وجود داشته است. مشخصات این قلعه ما را

۱- مسائل و ممالک اصطخری صفحه ۲۲۳ و صورۃالارض ابن حوقل صفحه ۳۳۳ و مراتب البلدان ناصری صنیع الدوّله محمد حسن خان صفحه ۱۶۸

بیاد قلعه «ایزدخواست^۱» برس راه اصفهان به شیراز می‌اندازد که محل زندگی زردشتیان بوده و آتشکده‌ای هم که در دوران اسلامی به مسجد تبدیل شده، در آن وجود داشته است.

ابن فندق ابوالحسن علی بن زید بیهقی خبر از وجود مسجد یامصلایی در این محل میدهد و میگوید «مسجد آدینه قصبه سبزوار در روزگار حمزه بن آذرک الغارجی خراب‌گشته بود و مردم نماز جمعه و اعياد به خسروجرد رفتند^۲». در حال حاضر بسبب ویرانیها و صدماتی که براین قلعه وارد شده اثری از مسجد یامصلایی بر جای نیست.

در جنوب این قریه به فاصله یک کیلومتر برس راه «تهران- سبزوار» مناره‌ای بسیار جالب به نام منارة خسروجرد (خسروگرد) برپاست که می‌گویند در پای این مناره مسجد بزرگی وجود داشته، و امروزه چیزی از آن باقی نیست.

هائزی رنه آلمانی از جمله جهانگردانی است که تاکنون از این مناره بازدید کرده و می‌گوید: «در شش کیلومتری غربی سبزوار مناره‌ای وجود دارد که آنرا منارة خسروگردگویند^۳

این مناره که در شمار زیباترین مناره‌های تاریخی اوایل قرن ششم هجری و جلوه‌گاهی از سبک معماری دوران طلایی سلجوقیان می‌باشد. طبق کتیبه کوفی آن و نوشته مورخان در سال ۵۰۵ هجری در زمان پادشاهی سلطان محمد فرزند ملکشاه سلجوقی با آجر تراشیده و بطور برجسته ساخته شده است، بنای آن از سه قسمت متمایز تشکیل یافته، قسمت اول عبارت از یک سکوی هشت ضلعی غیرمنتظم و

۱- ر. ل. بهاقلیم پارس سید محمد تقی مصطفوی صفحه ۱

۲- تاریخ بیهق صفحه ۴۹

۳- سفرنامه از خراسان تا بختیاری ترجمه فرموشی (متترجم همایون)

صفحه ۶۸۸

مصطفبه مانند است که در زیر آن $\frac{1}{4}$ دهانه طاق دور محور پایه وستون اصلی مناره قرار دارد چهار ضلع اصلی رو به جهات چهار گانه و چهار ضلع کوچکتر دیگر که ورودی های اطاقها در آنها تعیین شده رو به جهات فرعی میباشد. ارتفاع این مصطفبه از کفاز مین ۲ متر است و بوسیله دوراه پله شرقی و غربی که هر یک ۵ پله دارد میتوان به این قسمت داخل مناره راه یافت که آن با آجر فرش شده ولبه های دور تادور با آجر، هر چیزی شده است.

بخش دوم «مکعب مستطیلی» به ارتفاع $\frac{2}{5}$ متر است که در حقیقت پایه و اساس میله مناره میباشد و هر چه از پایین به بالا میرود به طرف داخل تمایل پیدا میکند، حجم این قسمت با ساروج و سنگ پر شده است، تنها راه ورودی مناره با طاق هلالی در وسط ضلع غربی این پایه قرار دارد و مدخل پلکانی است که در حدود 90° پله مارپیچی آجری در داخل به دور یک محور مرکزی میگردد.

سومین قسمت، میله اصلی مناره و زیباترین ناحیه آنست که از چند بخش نقش دار با شکل های گوناگون هندسی تشکیل یافته است و قطر آن بمرور بطرف بالا کاهش می یابد. نقش و تزیینات بر جسته آجری این مناره عبارتست از: شکل های مکرر لوزی و مربع و مستطیل ضربدری در طرح های مختلف مشبك مانند، علاوه بر این نقش دو ردیف کتیبه بخط کوفی کشیده، بصورت کمر بندی با قطعات آجر تراشیده ساخته شده که بخاطر قدمت آن چندان خوانا نیست. روی هر فتح آجر چینی و تزیینات این مناره در نوع خود بی نظیر است و بی شک میتوان آنرا یکی از شاهکارهای باقیمانده دوران سلجوقی دانست.

از دوره سلجوقی، مناره های دیگری شبیه به این مناره در مسیر

جاده «تهران-مشهد» وجود دارد که نمایانگر سبک دوره سلجوقیان است از جمله دو مناره در دامغان و یکی در سمنان که هر سه مربوط به قرن پنجم هجری میباشد و از نظر نقشها و تزیینات و نوع آجر چینی شباهت زیادی بیکدیگر دارند.^۵

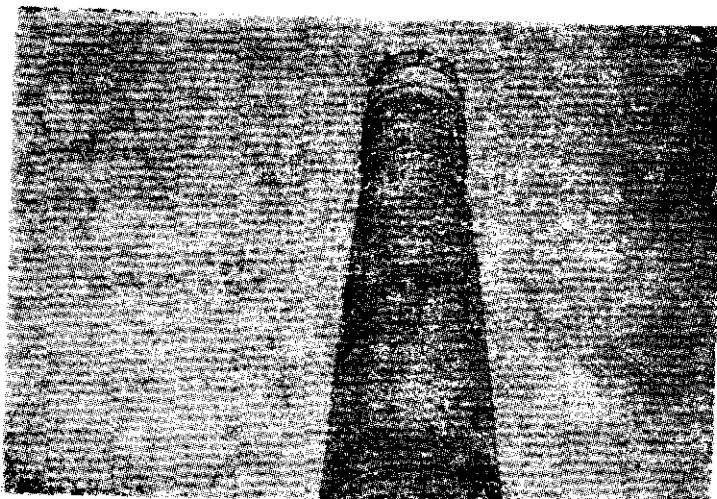

مناره خسرو جرد

مصلای سبزوار

مصلی، کلمه‌ایست عربی، اسم مکان از صلوٰۃ یعنی محل نماز- گزاردن و در حال حاضر این واژه به محلی اطلاق می‌شود که شامل عرصه مسطح وسیعی پوده گاهی هم بنایی ساده در وسط آن ساخته

۵- برای اطلاع بیشتر از مناره‌های دوره سلجوقیان به هنرهای تزیینی ایران سید محمد تقی مصطفوی تهران ۱۳۴۴ صفحه ۱۳۲ مراجعه شود.

مناره خسرو جرد

میشده و در موقع انجام نمازهای عید فطر و عید قربان و بویژه نماز به منظور طلب باران در آنجا جمع میشندند تا از خداوند تقاضای رحمت ریش باران سودمند و فیض بخش نمایند.^۶
و یا اگر مردم شهری دچار بلاهای ناگهانی و امراض صعب العلاج

نمای شرقی مصلای
سبزوار

۶- ایرانشهر جلد اول علی‌اصغر حکمت صفحه ۸۲۸-۹

گوشه‌ای از چکونگی
تعیین پایه گنبد
روی چهار طاقی

مثل وبا و طاعون میشدند چنین مراسmi را در محل مصلی که در بیرون شهر ساخته میشد برگزار می نمودند. عده‌ای معتقدند که ایرانیان و اعراب قبل از طلوع اسلام آئین مصلی رفتن و دعاکردن را معمول میداشته‌اند، و در اسلام از همان ابتدا به خارج شهر

گوشه‌ای از داخل
مصلای سبزوار

نمای شمالی مصلای
سبزوار

رفتن و نمازگزاردن در مصلی بوسیله حضرت پیغمبر اکرم (ص) معمول بود محمد بن جریر طبری ضمن نوشته‌های خود در وقایع سال دوم هجری نقل میکند که: «پیغمبر به مصلی رفت و در آنجا نماز عید را بجا آوردند و این اولین نمازی بود که پیغمبر با مسلمانان اقدام به خواندن نماز عید کردند.»^۷

اما مصلای قدیمی سبزوار که هم‌اکنون در یک کیلومتری شرق سبزوار بر جاست عبارت از یک چهارطاقی آجریست که به کمک طاقهای نیم گنبدی و گوشوارهای مخصوص به ۸ ضلعی تبدیل شده و سپس گنبد بر روی آن قرار گرفته است، این بنا در عین حال که مثل چهارطاقیهای ساسانی ساده و بی‌تكلف است در طرف شمال آن ورودی بسیار بلند و عظیمی بچشم میخورد که طاق بلند آن یادآور طاقهای جناغی دوره سلجوقیان می‌باشد و از این راه ابہت و شکوه خاصی به بنا بخشیده است.

۷- الرسل والملوک قسم الاول چاپ بیروت صفحه ۱۲۸۱ ور. ک به : Encyclopaedia of Islamic V4. P. 325.

باتوجه به شباهت مدخل مصلای طرق مشهد (سال ۸۳۷ هجری قمری) و مصلای پایین خیابان مشهد (سال ۱۰۷۸ هجری قمری) و همچنین نمای سردر مسجد جمعه نیشابور (که به سال ۸۹۹ هجری قمری) ساخته شده است^۸ و مقایسه آنها با نمای مدخل مصلای سبزوار احتمال می‌رود که بنای آن مربوط به دوره صفویه باشد و گویا از این بنایا در سایر شهرهای خراسان نیز برپا می‌گردیده است.

برروی پایه‌های این مدخل دو طاقنمای نسبتاً عمیق مشاهده می‌شود که طاقنمای بالایی مرتفع‌تر از طاقنمای پایینی است، در دو طرف ایوان دو برج قطور ساخته شده که بوسیله پنهانی مارپیچی از درون آنها می‌توان به پشت بام‌مصلی راه یافت.

بطوریکه از شواهد بر می‌آید این دو برج بصورت گلdstه‌هایی در طرفین مدخل ساخته شده که به منزله مذنه بوده است و بهمین جهت این بنا در بین سایر بنایای مشابهی نظیر ودارای امتیاز خاصی است. در داخل ایوان، بالای طاق‌جناغی ورودی یک طاق‌جناغی، یگری ساخته شده که در عمق آن نورگیر شمالی گنبدکه از مطلع پشت بام‌چهار طاقی شروع شده، پیداست. برپیشانی ایوان سه نورگیر دیگر یکی برروی طاق‌طبقه دوم و دو تای دیگر در طرفین آن قرار دارد. روی بدنه گنبد هم در چهار جهت بلا فاصله پس از ناحیه ۸ ضلعی نورگیر کوچک تعبیه شده که برروی ۴ نیم‌طاق نورگیر قسمت ۸ ضلعی واقعند.

در داخل این چهار طاقی و گنبد آن گچبریهایی وجود داشته که اکنون تنها در نیم طاقهای گوشوار، مقرنسکاریهای ساده‌ای بچشم می‌خورد.

۸- ر.ک به فهرست بنایای تاریخی و اماکن باستانی ایران نصرت‌الله مشکوکی صفحه ۱۰۱ و ۱۰۵

زیرگنبد در وسط کف چهار طاقی آثار یک گودال حوض مانندی باقی است که به احتمال دلیل بروجود آب نمایی میباشد، از قراین چنین بر می آید که مؤمنین نماز های اعیاد و مراسم دعا و نیایش خود را در زیر این سقف کم حجم انجام نمی داده اند، بلکه آنرا به منزله مظہر و میعادگاهی با خدای خود دور از هرگونه مظاہر دنیائی و زندگی مادی می ساخته اند، و اینگونه مراسم را در فضای باز اطراف بنا بجامی آورده اند.

گردآگرد این بنا، آثاریک چهار دیواری گلی و سیعی بر جاست که گویا طبق نظریه مردم روستاهای اطراف زمانی با غ مشجع و سرسبزی بوده است که آنرا عیدگاه می نامیدند، به احتمال قوی مردم سبزوار نه تنها در اعیاد مذهبی به پیروی از سنت پیغمبر اسلام برای برگزاری نماز عید به این مکان می آمدند، بلکه در ایام عید نوروز بخصوص درسیزده بدر و سایر اعیاد ملی نیز به این با غ مصلنی رومی آوردند و برای آنها منزله تفرجگاهی بوده است.

اخیراً بنای تاریخی مصلی به شماره ۱۳۱۷/۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده و اقدام به مرمت و بازسازی آن گردیده است.

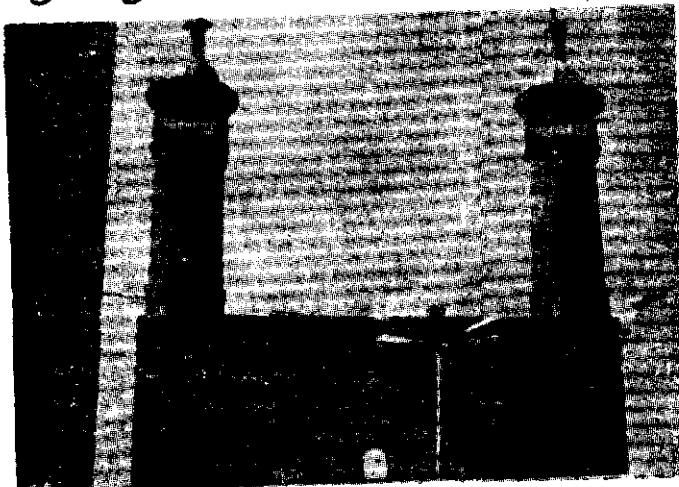
مسجد جامع سبزوار:

مسجد جامع سبزوار که در اواسط خیابان بیهق واقع است یکی از مساجد قدیمی این شهرستان بشمار می رود، بنای این مسجد دو ایوانی را به امراهی سربداران بویژه خواجه علی مؤید آخرین حکمران آن خاندان نسبت میدهدن، ولی صنیع الدوله محمد حسن خان می گوید: چند سال قبل که آب انبار محاذی مسجد را تعمیر می کردند سنگی پیدا نمودند که چند شعر روی آن مرتسم بود از جمله

نمای شمالی مسجد
جامع سبزوار

شعریکه حاوی تاریخ است، اینست
معمار صنع از پی تاریخ سال گفت یکتای مسجد آمده چون مسجد الحرام
بنابراینکه این شعر را ماده تاریخ مسجد بدانیم در سال ۱۰۴۴
ساخته شده است (در عهد سلاطین صفوی).^۱ و همان مؤلف در کتاب
دیگر خود (مطلع الشمس) می‌نویسد «بالای در مسجد لوحی سنگی

قسمتی از نمای
ایوان جنوبی با
مناره‌ها مسجد جامع
سبزوار

^۱ - مرآت البلدان جلد چهارم صفحه ۱۰۵

دور نمائی ازمسجد
جامع سبزوار قسمت
شمالی واقع در
خیابان بیهق

نصب است و فرمانی بخط نستعلیق از شاه طهماسب اول برآن رسم
کرده‌اند اما خواندن آن نهایت دشوار است»

از تاریخ سنگ نوشته‌ها چنین برمی‌آید که این مسجد در دوران صفویه ساخته شده است ولی امکان دارد که اصل بنای آن در زمان سربداران انجام شده و در دوره صفوی مرمت گردیده باشد.

آقای سید محمد تقی مصطفوی معتقدند که چون این مسجد بارها مرمت و بازسازی شده، از حالت اولیه خود خارج گشته و نمی‌توان آنرا جزو بناهای تاریخی بحساب آورده و بر حسب طبقه‌بندی مساجد نوع بنای آنرا تشخیص داد.

ولی با توجه به مساجد دوایوانی که تقریباً همزمان در فریومد، واقع در مسافتی در شمال جاده تهران به سبزوار و مسجد زوزن بر سر راه تربت حیدریه به مشهد و مسجد جامع گناbad، و نیشاپور، ساخته شده است شاید بتوان آنرا از نوع مساجد دوایوانی که بیشتر

آنها در خطه خراسان واقع گشته است بشمار آورد. همچنانکه آندره گدار اظهار میدارد:

«ایوان که مبداء آن خراسان است در شرق ایران مسجد یا عامل اصلی مسجد گردید، همچنانکه چهار طاق در غرب ایران، مساجد اولیه شرق عبارت از ایوان و محرابی بود که جلو آن حیاطی با دیوارهای کوتاه بوده است ولی بعداً بروزت آن افزودند تا جاییکه در سال ۱۱۸ هجری بصورت ساختمان عظیم زوزن خراسان درآمده که مسجد بزرگ نمونه این قسمت از ایران را بوجود آورده که مرکب از دو ایوان است رو بروی یکدیگر و حیاطی که در جهت شرق و غرب آن ساختمانهای مختصری کرده‌اند این نمونه مساجد فریومد، زوزن، سبزوار، نیشاپور، وغیره است». ^{۱۱}

ایوان شمالی مسجد جامع سبزوار که قدیمترین قسمت آن است با طاق جناغی مرتفع و نسبتاً عمیق و ساده پوشیده شده است روی هر یک از جرزهای دو طرف ایوان چهار طاق نما وجود دارد که طاق نمای پایینی، بلندتر از سه طاق نمای بالایی است، در ناحیه انتهایی این دو پایه، دو گلدهسته خودنمایی می‌کند که ماذنهای شمالی مسجد است دوراً هر دو باریک در دو طرف ایوان قرار دارد که به صحن و رواقهای جنبی و ایوان راه می‌یابد.

ایوان جنوبی که شبستان اصلی را تشکیل میدهد دارای ارتفاع قابل توجهی است و بنای آن جدیدتر از ایوان شمالی است، پس از ایوان، گنبد کم ارتفاعی بر روی یک چهار طاقی که همان شیوه معماری ساسانیان و شیوه کلی مساجد ایرانی باشد تعبیه شده که در گوشه‌ها دارای مقرنسهای گچی بوده و محراب و منبر درجهت قبله این

شبستان واقع است. در هریک از دو طرف ایوان و چهار طاقی دو ردیف رواق قرار دارد که پوشش آنها گنبدهای کوچکتری بوده بر پایه‌های ستبر استوار شده است و بر فراز دو سطح ایوان از پشت بام دو مناره بچشم میخورد که مآذنهای جنویی را تشکیل میدهد. در طرف مغرب شبستانی ستون دار با جرزهای مکعب مستطیل ضخیم بصورت چهار طاقی‌هایی که با گنبدهای کوچک پوشیده شده وجود دارد که بیشتر مراسم مذهبی در زمستان در این تالار برگزار میشود. بنای قسمت شرقی بکلی ویران شده و در سالهای اخیر تالاری بسبک جدید برای انجام مراسم مذهبی برپا گردیده است، قبل از خراب شدن در این قسمت، شبستانی زیرزمینی وجود داشت که روی آن شبستان بهاری واقع بود، اینگونه شبستانهای زیرزمینی در مساجد ایران کمتر مشاهده میشود، و گویا منحصر به شهرهای کویری و گرمسیر بوده است، شاید بهمین جهت است که نمونه دیگری از آن را در مسجد نایین که یکی از قدیمترین مساجد ایران و دارای سبك قدیمتر مساجد ایرانی است می‌توان یافت این نوع ساختمانها در عین حال که بمنزله سرداibi در مساجد نواحی گرم برای فرار از گرما ایجاد میگردید، در فصل زمستان هم با استفاده از وسائل، جای گرم و مناسبی برای مؤمنان بود.

مسجد پامنار:

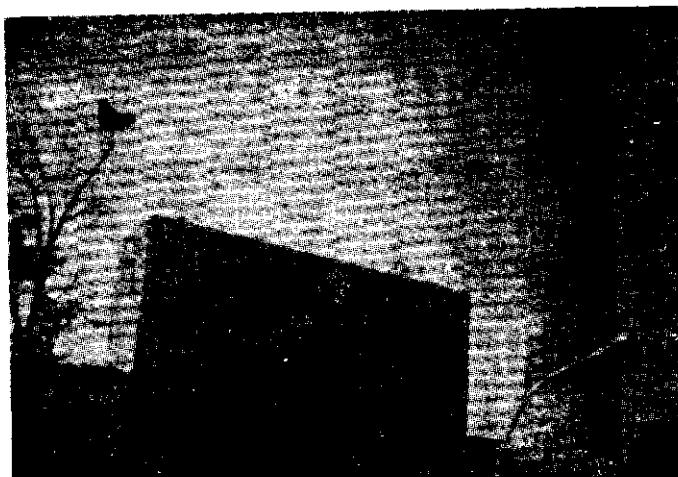
مسجد پامنار به فاصله کمی از مسجد جامع بطرف شرق کنار مسجد جامع قرار دارد ساختمان آن بوسیله چند پله بطور برجسته از سطح خیابان و بدون صحن بصورت یک شبستان ستون دار بنا گردیده است.

این مسجد از نظر تاریخ بنا وضع روشنی ندارد ولی مطابق

نمای بیرونی سر
در مسجد پامنارو
مناره آن

مشهور، می‌گویند، این محل همان مسجدی است که ابن فندق علی بن زید بیهقی از چگونگی ساختن آن در تاریخ خود چنین یاد کرده است. «ومسجد آدینه قصبه سبزوار در روزگار حمزة بن آذرك الغارجي خراب گشته بود و مردم نماز جمعه و اعياد به خسر و جرد رفتندي وزني بود بزاد برآمده و مالدار در قصبه روزی اهل خسر و جرد را با اهل قصبه نزاعي افتاد و گفتند مارا امروز عيد نیست و در رؤيت هلال اختلافی افتاده بود مشایخ رقم برزند و گفتند باع اين مستوره متموله اين کاررا شايد برخاستند و به درسرای او رفتند... پس حال عرض دادند آن پيرزن رحمة الله گفت چندانکه مسجدرا می‌باید خط بر باید کشيد تامن بروقف نامه گواه گيرم و درخت بسيار است درين باع بباید برييد و سقف مسجد را از آن ترتيب باید کرد.... پس اين مسجد بنا کردن در تاریخي که خلیفه المعتمد بالله بود و پادشاه خراسان امیر احمد بن عبدالله الخجستانی و آن منبر که نام احمد خجستانی بروی نوشته بود بتاریخ سنّه ست و سنتين و مائتين من ديدم»^{۱۲} بیهقی در جای دیگر کتاب خود، ساختن اين مسجد

نمای مسجد پامنار
و منارة آن - از طرف
شمال خیابان بیهق

را با اختلاف ۲۲ سال به زمان خلیفه منتصر نسبت میدهد و می‌گوید «خصوصیتی افتاد میان اهل خسروجرد و قصبه از جهت رؤیت هلال عید، و عادت چنان رفته بود که بنماز عید به قصبه خسروجرد رفتندی پس بفرمان منتصر خلیفه و امیر احمد خجستانی فی شهر سنة ثمان و ثمانین و مائین مسجد جامع قصبه بنا نهادند»^{۱۲} در صورتیکه در هر دو جا، تجدید بنا را بدست امیر ابوالفضل الزیادی سال ۳۱۷ آورده است.

بیهقی هیچ اشاره‌ای به علت اختلاف سال ساخت این مسجد نمی‌کند و گویا اشتباہی ازاوسرزده است.

در هر حال مسجد کتونی چندین بار بازسازی شده و بدینوسیله بکلی از حالت اولیه خود خارج گشته است بطوریکه مدخل و قسمتی از بنای فعلی آن سالهای اخیر تجدید بنا شده است و تنها قسمت قدیمی این مسجد مناره آنست که در طرف غرب مدخل پله‌دار آن قرار دارد و فقط از روی پشت بام میله اصلی آن نمودار است.

بیهقی در دنباله مطالب خود صحبت از مناره‌ای بミان می‌آورد که تا تاریخ ۴۴ هجری دوبار خراب شده و مجدداً بنادریده است بطور مسلم مناره‌ایکه درحال حاضر بر جاست بعد از تاریخ مذبور ساخته شده است و احتمالاً میتوان آن‌ابه دوره صفوی نسبت داد. ارتفاع این مناره به ۱۵ متر میرسد در اواسط آن یک کتیبه کمر بندی بخط کوفی وجود دارد این مناره در نوع خود در سراسر ایران کم نظیر است زیرا اخیراً معلوم کردۀ‌اندکه این مناره نسبتاً کوتاه‌که بطرف غرب متمایل است مانند منار جنبان اصفهان دارای لرزشی است و تکان میخورد با این امتیاز که تک مناره است.